

РЕЛІГІЙНІ КОНВЕРСІЇ В ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ СТОСУНКАХ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЗА СУДОВИМИ СПРАВАМИ 30-40-Х РР.ХІХ СТ.

Питання міжконфесійних взаємовідносин у середовищі українського селянства та дрібної шляхти Правобережної України першої половини ХІХ ст. досі не знайшло цілісного відображення у працях істориків. Ще менш дослідженим аспектом цієї проблеми є релігійні конверсії на родинно-побутовому рівні та урядова політика щодо них.

Серед сучасних досліджень, присвячених висвітленню церковно-релігійного життя в Україні першої половини ХІХ ст., назвемо такі праці: Крижанівський О. П., Плохій С. Н. Історія церкви та релігійної думки в Україні; Історія Православної Церкви в Україні. За ред. П. Яроцького; Католицизм. За ред. П. Яроцького; Релігія в духовному житті українського народу. За ред. Колодного А. та ін¹. Не зважаючи на ґрунтовність цих досліджень, питання релігійних конверсій висвітлюється у них лише побіжно. Окремо слід відзначити працю Н. Яковенко - "Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ-ХVІІ ст", в якій автор висвітлює питання релігійних конверсій². Хоча хронологічні рамки даної праці не охоплюють період, який викликав наше зацікавлення, проте ретельне вивчення істориком релігійних конверсій ХVІ-ХVІІ ст. дає можливість визначити передумови зазначених історичних явищ пізнішого часу.

Питання шлюбно-сімейних стосунків української сім'ї є предметом вивчення також і етнографів. Так, значну увагу даній проблематиці приділив Р. Чмелик у праці "Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ - початку ХХ ст."³ Проте, його дослідження базується на аналізі даних окремих сіл Волинської губернії кінця ХІХ ст., і тому не може відобразити ситуацію першої половини ХІХ ст.

Русифікаторську політику царського уряду по відношенню до мішаних шлюбів другої половини ХІХ ст. побіжно відмітив польський

історик П. Еберхардт, а більш детально аналіз релігійного урядового тиску на римо- і греко-католиків у 30-50 рр. XIX ст. подав французький історик Д. Бовуа, хоча конкретна проблема міжконфесійних родинних взаємин ним не висвітлена⁴.

Метою даної статті є дослідження за матеріалами судових справ 30-40-х років релігійних конверсій православних, римо-католиків, а особливо греко-католиків Правобережжя на родинно-побутовому рівні. Також завданням статті є аналіз урядового порядку судочинства у справах про так зване "совращение из православия", кількість яких особливо зросла у результаті реалізації акту "возз'єднання" 12 лютого 1839 р. православної та уніатської церков.

На першу половину XIX ст. багатоконфесійне Правобережжя репрезентувало більше 3-х млн. православних, майже мільйон (979 614 тис.) римо-католиків і близько 130-ти тисяч греко-католиків⁵. Багатовікове співжиття представників цих трьох конфесій не могло не привести до випадків зміни обряду релігії, особливо в родинному житті. Н. Яковенко зазначає, що джерела XVII ст. "раз по раз фіксують приклади цілком мирного співжиття - як у родинному колі, так і в сфері публічного побуту, ба - навіть у релігійних практиках" людей різних обрядів⁶. Подібні факти фіксують і джерела першої половини XIX ст.

До "возз'єднання" греко-католицької і православної церков у 1839 р. священники-уніати мали право надавати духовні треби католицьким парафіянам, а католицькі священники у свою чергу - уніатським. Джерела часто фіксують взаємне відвідування католиками, уніатами і православними храмів один одного. Особливо тих, де відбувалися храмові свята, а також знаходилися чудотворні ікони. Так, парафіяни уніати і православні Овруцького повіту ходили на поклоніння католицьким чудотворним іконам у Бердичів та Житомир⁷.

Російський дореволюційний історик церкви М. Симашкевич у своїй праці "Римское католичество и его иерархия в Подолии" стверджує, що на Правобережжі кінця XVIII - поч. XIX ст. новоприєднані православні ще довго після приєднання відвідували і православно церкву, і католицький костел: "Словом каждому из этих вероисповеданий народ приносил часть своего усердия на том основании, что в каждой из этих церквей исповедуется один и

тот же Бог и Один Иисус Христос¹⁸. Така релігійна толерантність фіксується і по відношенню до віровизнання шлюбного партнера, а також до обряду хрещення дітей у різноконфесійних шлюбах.

Статистичні дані по кількості мішаних шлюбів зазначеного періоду, на жаль, відсутні. Для виявлення середнього показника мішаних шлюбів необхідно провести повне статистичне дослідження, яке наразі видається не можливим через дуже великий обсяг матеріалу, крім того не завжди наявного. Тому ми зупинемося лише на окремих випадках виявлених серед судових документів, що характеризують типову ситуацію. Оскільки у досліджуваній нами період римо-католицька і греко-уніатська церкви займали ще досить сильні позиції у суспільстві, а релігійна толерантність населення щодо іновірного шлюбного партнера стала об'єктом урядового тиску лише з кінця 30-х рр., тому можна припустити, що різноконфесійні шлюби були непоодиноким явищем. Саме між представниками цих церков найбільш частіше фіксуються мішані сім'ї. Це є зрозумілим, перш за все, з огляду на наявність одного глави церкви, поступового зближення обрядів, що відбувалося протягом другої половини XVIII ст., а також політики латинізації, яку проводило католицьке духовенство. Власне, саме у середовищі мішаних шлюбів найчастіше і відбувалися зміни релігійного обряду. Земські чиновники, які доповідали про кількість відступників по своїм повітам, відзначали, що найбільша кількість релігійних конверсій сталася в результаті різновірних шлюбів⁹. Із опрацьованих нами судових справ 30-40-х рр. по релігійному відступництву близько 82 % припадає на родинні релігійні конверсії. Тому в даній статті робиться наголос саме на змінах релігійного обряду в мішаних шлюбах.

Аналіз документів свідчить, що сам обряд вінчання людей різних конфесій за традицією здійснювався парохом нареченої. Як зазначає священник Овруцького повіту Лянденбурський "...браки совершались за женским полом"¹⁰. Хоча це не було нормативним актом, за згодою молодих їх міг благословити і священник нареченого¹¹. Така традиція вінчання була характерною як для шляхти, так і для селян. Наприклад, дворяни-католики Пилинкевичі зі Сквирського повіту Київської губернії у 1837 р., одружившись із православними жінками були обвінчані у православної церкві¹². А поміщик-уніат Овруцького повіту Волинської губернії Виговський, що одружився у 1839 р. з католичкою, відповідно був обвінчаний у

костелі¹³. Серед селянства також фіксуються такі випадки. Так, селянка Володимирського повіту Волинської губернії М. Денисюк, уніатка за віросповіданням, виходячи заміж за православного, не змогла повінчатися у свого пароха лише із-за того, що священник її нареченого не дав тому сповідного свідоцтва, що було необхідним атрибутом обряду вінчання. Така поведінка православного священника пояснюється не тільки його бажанням отримати плату за виконання духовних треб, що звичайно також мало місце, а і урядовими указами¹⁴.

Із приєднанням Правобережної України до Росії, всі закони Російської імперії, без врахування національних, релігійних та культурних особливостей, були автоматично перенесені на населення української території. Тепер зміна конфесій потрапила до поля зору Духовної Православної Консисторії. Звичайно, відмінність як судових норм, так і народних традицій негативно відбилася і на родинно-побутовій сфері населення. 57 стаття X-го тому Зводу законів Російської імперії проголошувала, що "браки русских, совершенных одними латинскими ксендзами не почитать действительными доколе тот же брак не обвенчан православным священником"¹⁵. Шлюбів, освячених уніатськими священниками це не стосувалося, оскільки після 1839 р. всі греко-католики офіційно були визнані православними. У більш складній ситуації виявилися мішані сім'ї, обвінчані католицькими священниками. Шлюби таких сімей визнавалися недійсними. Духовна Консисторія на офіційному рівні забороняла подружжю "совместное супружеское сожитие, впредь до ... повторения сего брака православным священником"¹⁶. Сімейні пари були змушені давати підписки, що "впредь до перевенчания браков наших православным священником, супружеской жизни между собой иметь не будем"¹⁷. Такі підписки давали як представники мішаних шлюбів, так і подружжя уніатів, що в силу певних обставин отримали таїнство шлюбу в католицькому костелі. Це в основному відбувалося із-за віддаленості храму своєї конфесії і не заборонялося ні уніатською, ні католицькою церквами, оскільки не вважалося переходом до іншої віри.

Вимога перевінчання шлюбу викликала незадоволення, особливо серед жінок. За тривалий опір, який вони чинили перевінчанню, їх відправляли до єпархіального начальства для переконувань. Наприклад, поміщик Овруцького повіту Виговський

і його дружина Тереза лише після двохрічних, з 1840 по 1842 рр. переконувань єпархіального начальства дали врешті згоду на повторення шлюбу¹⁸.

У різноконфесійних шлюбах більш схильними до зміни обряду релігії були жінки. Джерела фіксують лише поодинокі випадки чоловічих шлюбних конверсій. Більше всього така поступливість жінок своїм чоловікам пояснюється традиційно підлеглою роллю жінки в тогочасному суспільстві, а також релігійною мораллю, за якою дружина у всьому повинна йти за чоловіком. Це було моральною та юридичною нормою середньовіччя. Хоча зустрічалися і випадки впертого дотримування жінками свого обряду. Але, таких жінок, що залишалися при своїй вірі і після одруження з іновірним чоловіком, значно менше, ніж звернутих. Оскільки законодавчого акту, який би регулював шлюбні конверсії не було, то можна припустити, що стійкість у своїй вірі або її зміна пояснюється домовленістю подружжя. Якщо врахувати наукові дослідження менталітету української сім'ї психологами та етнологами, які відзначають значну роль жінки у внутрішньосімейному житті, особливо у релігійно-побутовій його сфері, то можна зробити припущення і про активну позицію жінки у виборі обряду¹⁹.

Процес навернення мішаних шлюбів до православ'я відбувався у тісному взаємозв'язку із наверненням дітей у таких сім'ях. Здавна на українських землях, що знаходилися під владою Речі Посполитої, була поширена практика хрещення дітей за статтю: хлопців хрестили в батькову, а дівчат у материну віру. Хоча це не було нормативним актом і часто порушувалося за згодою самого подружжя. Були випадки охрещення на засадах почергованості народження або просто на підставі персональної домовленості чоловіка і жінки²⁰.

У 1768 р. офіційний договір між Росією і Річчю Посполитою законодавчо закріпив давню традицію хрещення дітей за статтю. Однак, ще досить довго цей закон мав формальний характер, і лише з 30-х років XIX ст. увага уряду зосередилася на родинних змінах обряду, виявивши при цьому велику кількість порушень законодавства.

Взагалі, джерела першої половини XIX ст. фіксують певну індіферентність населення щодо виконання релігійної практики у священиків того чи іншого християнського обряду. В екстремальних

випадках, незалежно від віросповідання батьків, дітей хрестили у католицькому або у православному храмі²¹. Не було перешкодою і те, що уніатський обряд хрещення як і православний, проводився разом із миропомазанням, а у католиків це різночасові обряди. Під час слідств, які проводилися у 30-х рр., у багатьох повітах Волинської, Київської та Подільської губерній, селяни-уніати свідчили, що вони здійснювали обряди хрещення, вінчання і поховання у православних священиків за відсутності свого пароха. Однак, окремо відзначали, що не змінювали, а продовжували сповідувати релігію в якій їх виховали батьки²². Тобто, самоідентифікація уніатів, католиків і православних не змінювалася від того, в якій церкві вони отримали духовні треби. Визначальним фактором віровизнання виступала віра батьків і релігійне виховання.

Власне, таке відношення населення до виконання треб у храмах різних конфесій, ставило царських чиновників, що намагалися з'ясувати віросповідання колишніх уніатів за місцем виконання ними основних таїнств, у глухий кут. Саме з кінця 30-х рр. ХІХ ст., коли "охранение православия" стало ідеологічним підґрунтям державної політики Миколи І, представники мішаних шлюбів, що відступили від православ'я, стали об'єктом релігійного тиску царської влади. Значущість судових справ про відступництво засвідчували урядові укази від 9.04.1832 та 16.12.1839 рр., які наказували проводити такі справи позачергово і невідкладно²³.

Перш за все, шлюбних партнерів-іновірців зобов'язали на підставі 54 статті Х-го тому Зводу законів Російської імперії, дати підписку, що вони не будуть "ни поносить своих супругов за православие, ни склонять их через прельщение или угрозы к принятию своей веры"²⁴.

Ще більше значення мав указ від 20.08.1832 р., який проголошував: якщо у мішаному шлюбі хоча б один із батьків належить до православної церкви, то всі діти, без врахування статі, також повинні бути православними. Цей указ був суттєвим нововведенням, що суперечив вкоріненій традиції, адже хрещення дітей вважалось приватною справою подружжя. Таке державне втручання у сімейно-побутову сферу не могло на викликати опору. Хоча закон набрав чинності у 1832 р. найбільша кількість судових справ про так звані родинні переходи в іншу віру фіксується наприкінці 30-х - початку 40-х рр. Власне, цей процес досяг кульмінації

саме в перші роки після "возз'єднання" православної та уніатської церков і проходив у контексті імперської політики тиску на всі конфесії з метою їх включення до державної віри - православ'я.

Оскільки до зміни релігійного обряду в шлюбі більшу схильність проявляли жінки, то саме вони опинилися у центрі боротьби уряду з цим явищем. Спочатку у полі зору чиновників опинилися представниці православного обряду, що вийшли заміж за католиків. Ті з них, які здійснили перехід до католицизму, відразу підлягали дії 186 статті XV-го тому Зводу законів "отступивший от православной веры должен отсылаться к духовному начальству для поступления с ним по церковным правилам"²⁵. Особливий тиск чинила влада на хрещення дітей у шлюбах з православними, оскільки жінки-православні продовжували хрестити своїх дітей як і раніше, жіночої статі - у своїй вірі, а чоловічої - у батьківській вірі, навіть і після указу 1832 р. Жінки, що вийшли заміж до 1832 р., вказували, що сила цього закону на їх не поширюється. Але уряд знайшов вихід і з цієї ситуації. Святійший Синод надав православному духовенству право у мішаних шлюбах "силою убеждения достигать того, чтобы все дети воспитываемы были в православии"²⁶. Адже православ'я є єдиною державною релігією, і тільки воно має право переконувати інших у прийнятті його вчення.

Якщо православним суворо заборонялося переходити в унію чи католицизм від самого початку входження Правобережжя до складу Росії, то урядова політика щодо греко-уніатів змінювалася в залежності від ставлення до католицизму у вищих державних колах. Так, якщо в часи Катерини II було заборонено католицькому духовенству схилити чи обертати у свою віру не тільки православних, а і греко-католиків, то у період правління Павла I і в перші роки царювання Олександра I, уніати могли вільно переходити до католицької церкви. Проте, вже у 1807 р. під тиском російського уряду голова римо-католицької колегії митрополит Сестренцевич змушений був підписати угоду з уніатським митрополитом Лісовським, за якою всі уніати, що перейшли в католицизм протягом останніх десяти років (1798-1807), мають повернутися до уніатської церкви²⁷. Найбільша старанність у виконанні цієї угоди спостерігається саме у часи царювання Миколи I, особливо після 1839 р., коли колишніх уніатів, які перейшли до католицизму після 1798 р., почали повертати вже не до унії, а до православ'я.

Якщо до "возз'єднання" сімейні відносини греко- і римо-католиків як іновірних, залишалися у правовому полі статті 58-ї Зводу законів, за

якою діти осіб іновірного сповідання мали бути хрещені відповідно до трактату 1768 р., то після 1839 року на уніатів поширилися всі закони щодо православного віросповідання²⁸. Крім того, це стосувалося не тільки шлюбів, здійснених після виходу указу 1839 р., а і до цього. Прикладом цього є випадок в Овруцькому повіті із ксьондзом Лянденбурським, якого звинувачували у здійсненні незаконного вінчання подружжя у серпні 1839 р., хоча указ про "возз'єднання" церков був оголошений у Луцькій Консисторії тільки у листопаді. Не зважаючи на це, ксьондза всеодно віддали під суд, а подружжя перевінчали²⁹. Тепер вже не тільки представниці православного, а і уніатського обряду, які прийняли віру чоловіка, та їх діти жіночої статі підлягали наверненню до православ'я. Власне ці жінки протягом тривалого часу чинили впертий опір урядовому втручанню у сімейне життя.

Сильний та тривалий опір жінок, який фіксують судові справи, на нашу думку можна пояснити самою різницею у соціально-політичному статусі чоловіків та жінок. Жіноцтво, яке майже не брало ніякої участі у політичному та громадському житті суспільства, могло реалізувати себе тільки у релігійно-побутовій сфері життя. Це стосувалося як селянок, так і дрібних шляхтянок, життя яких мало чим відрізнялося від селянського. Власне сім'я була єдиним місцем, в якому проявлялася активна жіноча позиція. Одвічно вона виступає берегинею сім'ї, її звичаїв та обрядів. Крім того, факт втручання чиновників у сімейне життя суперечив усталеній родинній традиції, в якій релігійні конверсії були буденною справою і стосувалися лише подружжя. Про силу традиції, її перевагу над законом свідчать факти, коли жінки не погоджувалися на зміну віросповідання своїх дітей чоловічої статі і після указу 1832 р.

Оскільки у Російській імперії церква була невід'ємною складовою держави, тому випадки переходу в іншу віру не залишалися поза увагою і світської влади. Існував спеціально встановлений порядок ведення справ про відступництво. Для розслідування призначалася спеціальна комісія, до складу якої входили: земський повітовий справник та духовні депутати з православної і католицької сторони, яких вибирали із складу найавторитетнішого духовенства³⁰. Їх завданням було встановлення на основі метричних записів приналежності особи до православ'я (чи колишньої унії) або католицизму. Особлива увага приділялася визначенню віросповідання колишніх уніатів, які перейшли до католицизму. Слід відзначити, що

це було справою не легкою, оскільки далеко не всі уніати були хрещені у своїх священиків. За словами ксьондза Володимирського повіту Лошкевича, "раньше латинские священники униатов, и униаты латинников крестили, так как это не воспрещалось"³¹.

Така специфіка взаємовідносин різних християнських конфесій на Правобережжі часто ускладнювала роботу Духовної Консistorії. Крім того, не завжди вдавалося знайти самі метричні записи, які часом безслідно зникали. У таких випадках проводили опитування свідків, за свідченням яких намагалися встановити віросповідання особи. Також використовували і очні ставки свідків для встановлення істини. Останні часто не пам'ятали за давністю років, де і в якого священика був хрещений підозрюваний у відступництві. Тому судові справи, не дивлячись на позачерговість розгляду, тягнулися роками.

Не маючи можливості встановити по метричним записам приналежність до православного чи уніатського віросповідання, комісія зверталася до сповідних книг. Але і тут на неї чекали значні труднощі, оскільки у віруючих в екстремальних випадках не було вибору, не тільки, де вінчатися чи хрестити дитину, а і де здійснювати сповідь. Траплялися навіть випадки почергового виконання треб у різних священиків. Так, селяни Володимирського повіту, які часто їздили на заробітки до Польщі, сповідалися там у священиків-уніатів, а після повернення додому - із-за відсутності уніатського священика, виконували сповідь у православного або католицького духовенства³². При цьому, вони ідентифікували себе саме з уніатським віросповіданням, а не православним чи католицьким. Підтвердженням такої самоідентифікації є сповідь селян у ксьондзів без причастя. За словами одного із селян Володимирського повіту "святым тайнам на приобщался ибо видел, что приобщение было по латинскому обряду", тобто прісним, а не квасним хлібом, як у греко-католиків³³. Цікаво, що і самі католицькі священики, які сповідали уніатів, відмовлялися їх причащати, зазначаючи, що вони могли "для спасения души получить от них только исповедь"³⁴. Якщо таку позицію ксьондзів можна пояснити урядовою заборонаю надавати духовні треби православним і уніатам, то позицію населення - несприйняттям чужого обряду і усвідомленням себе не римо, а греко-католиками.

Отже, зрозуміло, що записи у сповідних книгах не завжди були наявні. Крім того, далеко не при всіх церквах ці книги збереглися. Підтвердженням цього може бути випадок в Овруцькому повіті Волинської губернії, де земський справник, прагнучи довести, що дворяни

Петро і Зигмунд Барановські є уніатами, оскільки їх батько був хрещений в уніатського священика, був дуже стурбований відсутністю письмових доказів з цього приводу. Тому він звертався із проханням до свого єпархіального начальства чи не залишилося часом по актах "каких-либо слабых сведений в удостоверении того, что дворяне Барановские, по состоянию их прежде в униатском исповедании должны принадлежать к православию"³⁵. Про неупередженість таких розслідувань говорити важко, оскільки якщо одна сторона прагнула будь-що довести приналежність особи до православ'я, то інша, навпаки, - до католицизму. Духовні депутати з католицької сторони намагалися не допустити зменшення своєї пастви, а отже, і прибутків. Так, депутат Мошинський, який був покликаний для розгляду справи про перехід до католицизму колишніх уніатів Кам'яно-Коширської парафії Ковельського повіту, за словами земського справника, сам був неблагонадійним і підбурював відступників не переходити до православ'я. Луцький єпископ Пивницький був змушений замінити Мошинського більш благонадійним і поступливим депутатом³⁶. Тому судові справи про відступництво, які закінчувались позитивно для католицької сторони, джерела фіксують дуже рідко.

Після збору усіх необхідних свідчень, допиту свідків, очних ставок, справа потрапляла до земського повітового суду, завданням якого було зробити постанову про повернення особи до православ'я, або залишення у католицькій вірі. Інколи справи не доходили до суду, в тому випадку, якщо комісія змогла переконати відступників повернутися до лона православної церкви, оскільки за височайшим повелінням від 19.02.1842 р. вчинок "совратившегося" залишається без суду тільки тоді, коли він повернеться до православ'я³⁷. Але більшість відступників проявляли стійкість і їх віддавали до суду.

Католицька сторона, не маючи можливості відкрито протистояти урядовому тиску, намагалася використовувати місцеві засоби впливу для збереження своєї пастви. Не дивлячись на послаблення позицій польської шляхти на Правобережжі, особливо після повстання 1831р., значна частина місцевих адміністративних посад належала все ще їм. Тому, власне, інколи судді виносили рішення на користь підсудного, особливо якщо були пов'язані з ним родинними зв'язками³⁸. Але навіть якщо земський суд визнавав підсудних католиками, Духовна Консисторія вимагала передачі судової справи на розгляд до вищої інстанції - Губернської Кримінальної палати.

На підставі імператорського указу від 17.04.1842 р., досягати обернення у православ'я потрібно було "кроткими мерами", тобто світські міри покарання у духовних справах не повинні використовуватися, і суд, який виносив рішення про навернення особи до православ'я, міг лише відправити її до духовного начальства для повчань і переконувачь. Виникає питання, чи дійсно для повернення особи до православ'я використовувалися тільки повчання. Так, наприклад, джерела зафіксували жалобу селян-уніат Липовецького повіту генерал-губернатору Д. Г. Бібікову на утиски під час слідства, яке проводив земський справник. В результаті генерал-губернатор наказав припинити утиски, зазначаючи при цьому, що має сумніви щодо їх правдивості³⁹. Отже, можна припустити, що такі утиски дійсно існували під час слідств у справах про відступництво.

Як уже зазначалося, встановити віросповідання особи було досить складно, тому під час слідства використовувалися непрямі свідчення. Одним із таких свідчень був факт одноразового виконання духовних треб у православного священика, що було не рідким явищем на Правобережжі. Але за указом Святійшого Синоду від 17.08.1836 р. "те лица, кои принимали таинства от священников греко-российского исповедания, считают при Благочестивой церкви состоящих"⁴⁰. Тому при виявленні таких письмових доказів, приналежність до православ'я за дією вищевказаного указу доводилася без труднощів.

Особливо це стосувалося мішаних шлюбів. Діти різноконфесійних батьків, які були хрещені католицькими священиками, але підлягали уніатському відомству, також зобов'язувалися переходити до православ'я, тому що їх перехід до католицизму був заборонений ще указом Сенату від 27.09.1807 р. В результаті, жінки, які до одруження підлягали уніатському відомству, а потім перейшли до католицького, за указом уряду "должны обратиться к вере своих предков". Їх діти жіночої статі, а після 1832 р. і чоловічої, що були хрещені і виховані у католицизмі, висилалися "для миропомазання к православному духовенству"⁴¹. Так, наприклад, Марія Нещинська, донька уніатського священика із Брацлавського повіту, була хрещена католицьким священиком і протягом всього свого життя виконувала треби в костелі, була визнана разом із своїми дітьми від чоловіка-католика - православною⁴².

Ще одним способом змусити особу перейти до православ'я були підписки, які зобов'язувалися давати іновірний шлюбний партнер під час вінчання. Наприклад, солдатка Солтунова, католичка Заславського повіту, виходячи за православного, під тиском його пароха, який відмовлявся давати шлюб без підписки, дала письмову згоду на прийняття православ'я. Але в наступному продовжувала виконувати духовні треби у католицького священика. Однак, суд, маючи письмовий доказ, постановив солдатку "оставить в православной вере"⁴³.

Власне, тільки після такого складного і тривалого процесу доведення приналежності до православ'я починалася сама процедура переконувань і повчань, яка мала кілька етапів.

Спочатку цю функцію виконував місцевий православний священик. Коли цього виявлялося недостатньо, то переконування продовжувалися єпархіальним начальством. При безуспішності і цієї міри стійку особу відправляли до Духовного Правління або Консистерії. У деяких випадках переконування та повчання здійснював сам архієрей.

Маніфест 16 квітня 1841 р. відмічав, що ті, які навернуться відразу до православ'я, звільняються від будь-якої юридичної відповідальності. Це мало свій вплив і на представників мішаних шлюбів, частина яких після багатомісячних повчань давала згоду на прийняття православ'я.

Значна частина жінок із міжконфесійних шлюбів чинила опір наверненню і тому проходила всі етапи духовних повчань. Своєрідним видом опору жіноцтва було невиконання ними прямих вказівок влади. Незважаючи на всі накази, вони досить часто не з'являлися на переконування до Духовного Правління. Це викликало обурення чиновників, які пропонували доставляти упертих жінок до єпархіального начальства під вартою, що також мало допомогло. Так, земський справник з обуренням повідомляв про казус, який мав місце у Заславському повіті Волинської губернії. Одностоворок-католичка Марія Камінська, мати якої була православною, а обряд її хрещення здійснював уніатський священик, прийняла католицьку віру після одруження. Відповідно урядових указів, вона підлягала системі духовних переконань. Під тиском чиновників жінка приїхала до Духовного Правління, але, не чекаючи самих повчань, взяла від канцеляриста розписку, яка засвідчувала її перебування в цьому закладі і спокійно повернулася додому⁴⁴.

Часто жіноцтво навмисно відмовлялося від поїздок до Консисторії, мотивуючи це незадовільним станом здоров'я. Встановити справжність цього було нелегко, незважаючи на офіційне призначення чиновника, до функцій якого входило наглядати за одруженням жінок. Траплялися випадки, коли жінки-шляхтянки, не повідомляючи владу, виїздили із своїх сіл у невідомому напрямку. Так, Юстина Ястрембовська, шляхтянка із Брацлавського повіту Подільської губернії після шести років ухильня від поїздки до Консисторії хворобами, в кінці кінців взагалі зникла із села. Таких втікачок розшукували з метою віддати їх до суду⁴⁵. Деякі жінки, не маючи можливості ухилитися від урядового тиску, давали підписки на православ'я, але і далі виконували треби у своїх священників. Наприклад, М. Гурницька, донька уніатського священника із Брацлавського повіту, після офіційного приєднання до православ'я, хрестила свого новонародженого сина у католицького священника. Дитину терміново відправили на миропомазання до православного духовенства⁴⁶. Самих непокірних жінок відправляли для переконувальних і повчань до жіночих монастирів, хоча і це не завжди приносило бажаний результат.

Пояснити такий впертий опір жінок-представниць різноконфесійних шлюбів можна сильними католицькими впливами, що мали місце на Правобережжі, незважаючи на всі заходи уряду, спрямовані на русифікацію та оправавлення населення. Крім того, це була сила традиції, а саме на жінку і було покладено охорону сімейних традицій.

Судові справи про відступників були надзвичайно довготривалими, розгляд деяких з них доходив до 10-ти років. Причини цього були різні. Перш за все, це - опір самих відступників, які роками ухильялися від урядових наказів. Дуже часто справи йшли повільно із-за невчасної явки духовних депутатів. Можна припустити, що зі сторони католицького духовенства це було також своєрідним опором. Так, у Заславському повіті, слідство навіть зупинилося із-за "медленности, допущеной депутатом со стороны латинского духовенства ксендзом Марковским". І лише після втручання Луцького єпископа Пивницького справа почала просуватися⁴⁷. Часто слідство затягувалося через неможливість знайти метричні або сповідні записи Білоруської чи Литовської уніатських Консисторій, папери яких незавжди були передані до православних

Консистерій. Слід врахувати і бюрократичну тяганину, властиву російській судовій системі, незважаючи на численні накази позачерговості розгляду справ. Сам порядок ведення таких справ також не сприяв швидкості. Адже, якщо особа, після всієї системи духовних переконувальних і повчань, на які її відправив земський повітовий суд, залишалася стійкою, то справу передавали до вищої судової інстанції на ревізію, а саме - до Губернської Кримінальної палати. Найчастіше Кримінальна палата відправляла справу назад, у повітовий суд, на допрацювання та збирання додаткових свідчень, а підсудних наказувала знову відіслати до духовного начальства для повчань. Якщо і після цього вони чинили опір наверненню, то справа, за статтю 1220 15-го тому Зводу Кримінальних законів, передавалася губернатору для відправлення до Міністерства Внутрішніх Справ⁴⁸. Останньою інстанцією розгляду справ був сам імператор. Джерела фіксують його особисті розпорядження щодо деяких найбільш стійких відступників. В таких випадках імператор наказував провести "троєкратное духовное увещание", а якщо це не допоможе, то знову почати нове слідство⁴⁹.

Щоб вийти із цього замкнутого кола, указом від 17.04.1842 р. було внесено зміни у раніше існуючий порядок розслідування. Відтепер, православні священики зобов'язувалися досягати обертання не за допомогою поліції, а при сприянні парафіяльних римокатолицьких священиків, які зобов'язувалися виключити зі списків своїх парафіян відступників, або документально довести їх приналежність до католицизму. Крім того, православні священики отримали право перевіряти метричні записи католицьких священиків у випадках, коли виникали сумніви щодо відношення особи до православ'я чи католицизму⁵⁰. Наскільки це було дієвим не відомо, але справи і далі тянулися, аж до початку 50-х рр.

Остаточно прояснити це розслідування могла тільки смерть самого винуватця слідства, що було не дивно, враховуючи ту кількість років, яку вони тривали. Так, поміщик Овруцького повіту Виговський зі своєю дружиною католичкою, які протягом трьох років опиралися миропомазанню своєї доньки по православному обряду, повідомив Духовне Правління про її смерть і зазначив, що "кончина которой должна бы прекратить и предмет ее крещения"⁵¹.

До того ж, будь-який розгляд судових справ не обходився без зловживань і юридичних казусів. Деякі чиновники, прагнучи

вислужитися, перетягували до православ'я тих осіб, які цьому не підлягали навіть по законам Російської імперії. У 1840 р. Липовецький скарбник подав список людей, які покинули православ'я. Під час слідства було встановлено, що відступництва як такого не було, оскільки особи, що були хрещені уніатським священиком, сповідують латинський обряд з дитинства і народжені від батьків-католиків⁵². А питання, уроки якого Закону Божого має відвідувати учень Махновського дворянського училища Миленський, батьки якого католики, і він сам виконував католицькі треби з дитинства, будучи хрещеним у католицькому костелі, проте уніатським священиком - вирішувалося на рівні Консисрії. Київський митрополит Філарет доручив переконувати учня повернутися "к православної церкви, так как крещен и миропомазан по обряду ее"⁵³. Але останній проявив стійкість і його залишили у католицизмі.

Власне, за допомогою такої системи переконань і повчань, яку могла собі дозволити тільки єдина державна православна церква, кількість її пастви, особливо у 40-х рр. ХІХ ст., значно зросла. За твердженням І. В. Преображенського число римо-католиків, які перейшли у православ'я у Західному краї у 1840 р., піднялося із звичайних щорічних двох тисяч до семи з половиною, потім, поступово зменшуючись, знов увійшло в звичайну норму⁵⁴. Можна припустити, що одним із джерел цього зростання були і представники різноконфесійних родин, які в результаті цілеспрямованої політики "збереження православ'я" приєднувалися до греко-російського обряду. Для їх навернення було використано не тільки повчання всіх ланок православного духовенства, а і тиск судових органів влади.

Імперська політика Росії у першій половині ХІХ ст. мала на меті повну уніфікацію всіх сфер життя населення новоприєднаних земель, нівеляцію національних, релігійних і культурних особливостей підвладних народів. Приватне життя української дрібної шляхти та селян не стало виключенням у цій політиці безоглядного адміністрування.

Співіснування християнських обрядів на родинному рівні, вільне відвідування храмів різних конфесій, що було характерним для Правобережної України внаслідок її давньої конфесійної відкритості, не відповідало церковній політиці Російської держави, спрямованій на домінування православ'я. Особливо це стосувалося

греко-католиків, які в силу родинних зв'язків, а також протесту проти силового навернення у православ'я, перейшли до римо-католицизму. За свідченням митрополита Й. Семашка лише за півтора року було приєднано до православ'я більше 10-ти тисяч "косневших в латинстве униат"⁶⁵. Цей процес відбувався всупереч релігійних та родинно-побутових традицій населення багатоконфесійного Правобережжя, і був складовою частиною імперської політики наступу на всі іновірні сповідання. Детальне висвітлення цього наступу пізнішого періоду є подальшою перспективою розвідок дослідника.

Annotation

In this article we explore relations between confessions and religions ceremonies of greek-uniat, romo-catholic and orthodox representatives of the ukrainian petty nobles and peasantry on the Right-bank Ukraine in the first half of the XIX century. Also we describe a little studied aspect of the fight of the czar government against the religions conversions in the judicial practice.

Анотація

В статті досліджуються міжконфесійні відносини та релігійні практики у середовищі греко-уніатської, римо-католицької та православної української дрібної шляхти і селянства Правобережної України першої половини XIX ст. Також висвітлюється маловивчений аспект боротьби царського уряду з релігійними конверсіями у судовій практиці.

¹ Крижанівський О. П., Плохій С. Н. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кн.3. - К., 1994; Історія Православної Церкви в Україні. / За ред. П. Яроцького. - К., 1997; Католицизм. Т.4. / За ред. П. Яроцького. - К., 2001; Релігія в духовному житті українського народу. / За ред. Колодного А. та ін. - К., 1994.

² Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. - К., 2002.

³ Чмелик Р. Мала українська сім'я другої половини XIX-початку XX ст. - Львів, 1999.

⁴ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. - Warszawa, 1994; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. - К., 1996.

⁵ Бовуа Д. Вказана праця. - С. 68, 311.

⁶ Яковенко Н. Вказана праця. - С. 21

⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДАУК). - Ф. 442, оп. 413, спр. 20, арк. 11.

⁸ Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. - Камянец-Подольськ., 1872. - С. 404.

- ⁹ ЦДІАУК. - Ф. 442, оп. 413, спр. 38, арк. 55.
- ¹⁰ Там само. - Спр. - 20. - Арк. - 104.
- ¹¹ Великий А. З літопису Християнської України. - Т.6: XVIII ст. - Рим; Львів, 2000. - С. 163.
- ¹² ЦДІАУК. - Ф. 127, оп. 638, спр. 257, арк. 1.
- ¹³ Там само. - Ф. 442, оп. 413, спр. 20, арк. 101.
- ¹⁴ Державний архів Волинської області (далі - ДАВО). - Ф. 359, оп. 1, спр. 29, арк.27.
- ¹⁵ ЦДІАУК. - Ф. 442, оп. 413, спр. 20, арк. 169.
- ¹⁶ Там само. - Спр. 19, арк.-119.
- ¹⁷ ДАВО. - Ф. 359, оп. 1, спр.199, арк. 81.
- ¹⁸ ЦДІАУК. - Ф. 442, оп. 413, спр. 20, арк. 192, 206.
- ¹⁹ Релігія в духовному житті українського народу. - К., 1994. - С 58.; Чмелик Р. Мала українська сім'я другої половини XIX початку XX ст. - Львів, 1999. - С. 121-122.; Кравець О. М. Сімейний побут і звичай українського народу. - К., 1996. - С. 32.
- ²⁰ Яковенко Н. Вказ. праця. - С. 22.
- ²¹ ЦДІАУК. - Ф. 442, оп. 413, опр. 59, арк. 23.
- ²² Там само. - Оп. 790а, опр. 133, арк.-119; ДАВО. - Ф. 359, оп. 1, спр. 29, арк. 16-28.
- ²³ ЦДІАУК. - Ф. 127, оп. 636, спр. 333, арк.6.
- ²⁴ ЦДІАУК. - Ф. 127, оп. 638, спр. 229, арк. 68.
- ²⁵ Там само. - Ф. 442, оп. 413, спр. 19, арк. 97.
- ²⁶ ЦДІАУК. - Ф. 127, оп. 638, спр. 229, арк. 67
- ²⁷ Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793-1917). - Житомир, 1996. - С. 91.
- ²⁸ ЦДІАУК. - Ф. 442, оп. 413, спр. 20, арк. 176.
- ²⁹ Там само. - Арк. 101.
- ³⁰ ДАВО. - Ф. 363, оп. 1, опр. 101, арк. 24.
- ³¹ Там само. - Ф. 359, оп. 1, спр. 199, арк. 116.
- ³² ДАВО. - Ф. 359, оп. 1, спр. 29, арк. 29.
- ³³ ДАВО. - Ф. 359, оп. 1, спр. 199, арк. 143.
- ³⁴ ДАВО. - Ф. 359, оп. 1, спр. 199, арк. 60.
- ³⁵ ЦДІАУК. - Ф. 442, оп. 413, спр. 73, арк. 82.
- ³⁶ Там само. - Спр. 23, арк. 13.
- ³⁷ Там само. - Спр. 19, арк. 10.
- ³⁸ ЦДІАУК. - Оп. 413, спр. 19, арк. 22.
- ³⁹ Там само. - Спр. 53, арк. 18.
- ⁴⁰ ЦДІАУК. - Ф. 442, оп. 413, спр. 143, арк. 21.
- ⁴¹ ЦДІАУК. - Ф. 442, оп. 413, спр. 43, арк. 27, 29.
- ⁴² ЦДІАУК. - Ф. 442, оп. 413, спр. 43, арк. 33.
- ⁴³ Там само. - Спр. 95, арк. 35.
- ⁴⁴ ЦДІАУК. - Ф. 442, оп. 413, спр. 95, арк. 9.
- ⁴⁵ Там само. - Спр. 43, арк. 91.
- ⁴⁶ Там само. - Арк. 55.
- ⁴⁷ ЦДІАУК. - Ф. 442, оп. 413, спр. 95, арк. 23.
- ⁴⁸ ЦДІАУК. - Ф. 442, оп. 413, спр. 95, арк. 90-91.
- ⁴⁹ Там само. - Арк. 99.
- ⁵⁰ Там само. - Спр. 20, арк. 247.
- ⁵¹ Там само. - Арк. 189.
- ⁵² Там само. - Спр. 53, арк. 23.
- ⁵³ ЦДІАУК. - Ф. 127, оп. 636, спр. 99, арк. 11.
- ⁵⁴ Преображенский И. В. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840 по 1890 гг. - СПб., 1901. - С. 15-18.
- ⁵⁵ Записки Иосифа Митрополита Литовского. - Т.2. - СПб., 1883. - С. 195-196.